

The Relationship between the State and Social Forces in Iran: A Study of the Reform and Justice Periods

Mohammad Hosein Panahi¹ | Kosar Darzinejad²

¹. Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. E-mail: mhpanahi@atu.ac.ir

². Corresponding Author, Ph.D. Candidate in Political Sociology, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. E-mail: k.darzinejad@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 01 October 2025 Received in revised form: 26 November 2025 Accepted: 28 December 2025 Published online: 21 July 2026 Keywords: Justice Government, Professional Associations, Reform Government, Social and Political Agency, Social Forces	The relationship between the state and social forces has been of particular importance throughout Iran's contemporary history, following a trajectory marked by fluctuations and challenges. This article examines and compares the dynamics of selected social forces during the "Reform" and "Justice" periods. The study employs a documentary method, reviewing and analyzing existing sources on the relevant social forces. Active social groups in these periods included students, women, workers, intellectuals, artists, journalists, guilds and bazaaris, teachers, retirees, clerics, elites, and certain ethnic and religious minorities. Among these groups, students, teachers, and women were selected for closer examination. The findings indicate that the agency of these social forces in pursuing their demands proved more effective during the "Reform" period than in the "Justice" period. During the Reform period, the political environment was more favorable for the organization and activity of social forces, thereby enabling their relative success. Furthermore, consistent with Migdal's view of the state as a site of contestation and competition among diverse political forces, the Reform and Justice governments were far from monolithic. they served as arenas of political rivalry, which was reflected in their varying approaches toward different social groups.
Cite this article: Panahi, M. & Darzinejad, K. (2026). The Relationship between the State and Social Forces in Iran: A Study of the Reform and Justice Periods. <i>Social Studies and Research in Iran</i>, 15 (2):39-58. https://doi.org/10.22059/jisr.2025.403443.1667	
 Author(s) retain the copyright. Publisher: University of Tehran Press. DOI: https://doi.org/10.22059/jisr.2025.403443.1667	

Extended Abstract

Introduction

This study examines the relationship between the state and social forces in two consecutive political periods in Iran: the “Reform” period and the “Justice” period. Social forces, as intermediary institutions between the state and society, play a key role in participatory policymaking through advocacy and efforts to influence decisions. Governments adopt different approaches toward these forces, ranging from selective restriction or facilitation to responsiveness. During the Reform era, concepts such as religious democracy, political participation, and civil society were prevalent, while the Justice era witnessed a shift in this discourse. Social forces employ methods such as petitions, mobilizing public opinion, media campaigns, virtual campaigns, and lobbying. Factors such as financial resources, mobilization capacity, and social networks affect their domain of influence. Despite the importance of this topic, comprehensive research directly identifying social forces in these two period and examining their interaction with governments is scarce. These two eras were selected due to their chronological sequence, the fundamental shift in government approach, and the potential for comparing two distinct models of state-social forces relations. The article seeks to answer three main questions: What were the active social forces in each period? How did they pursue their demands? And what was each government's approach and strategy toward these demands?

Methodology

This research employs a qualitative documentary method. Data were collected from reputable databases (Noormags, SID, Humanities Portal) using keywords such as social forces, Reform government, and Justice government. Data analysis was conducted descriptively-analytically, with findings categorized into three main groups of social forces: students, women, and professional organizations. For each group,

demands and government responses were examined, and results were summarized in a table. Documents indicate that students, women and teachers were active social forces in both periods, and their advocacy can be analyzed across the Reform and Justice periods.

Findings

This study identifies four main social forces active in Iran between 1997 and 2013: students, teachers, and women's organizations. The demands of each group and the responses of the Reform (Khatami) and Justice (Ahmadinejad) governments are examined separately.

Students: During the Reform period, the Office for Strengthening Unity (Daftar-e Tahkim-e Vahdat) played a pivotal role in Khatami's presidential victory, pursuing demands such as freedom of speech, press freedom, and student rights. In response to the 1999 protests, the Reform government submitted dual bills to parliament to clarify presidential powers, but they failed. According to Migdal's theory, the realization of demands depended not on the executive branch's will but on the balance of power among state institutions. During the Justice period, student demands shifted toward welfare issues; the Office was weakened, and the government imposed various costs on student activism.

Teachers: Khatami's presidency was a turning point for teachers; professional associations were revived, and demands focused on economic issues and free education. The government formed a special education committee and proposed educational reform plans. Throughout the Justice period, teacher associations were restricted, leading to radicalized activism through strikes and gatherings. The government withdrew the salary increase bill and implemented the Civil Service Management Law. According to Huntington, weak state support led to the collapse of institutionalization and a return to mass society.

Women: Women established organizations such as the Women's Human Rights Association, demanding legal reforms, participation rights, and presidential candidacy. Achievements included gender content in the Fourth Development Plan, reforms to marriage age and custody laws, and lifting the ban on female students studying abroad. This progress halted during the Justice period, and a bill promoting polygamy was passed despite women's opposition.

Conclusion

Social forces faced more favorable conditions for organizing during the Reform period, but full demand realization did not realized due to fragmented state structures. The Justice

government's responses were primarily coercive, aimed at closing civil society. Iran has not transitioned from mass society to an organized society due to weak institutionalization. This situation threatens state stability, weakens state-society relations, and increases social dissatisfaction, potentially leading to non-institutionalized activism.

Acknowledgements: This article is an independent scholarly work. The author expresses sincere appreciation to the reviewers and the editorial staff of the journal for their valuable comments and efforts.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

رابطه میان دولت و نیروهای اجتماعی در ایران:

مطالعه دوره اصلاحات و عدالت

محمدحسین پناهی^۱ | کوثر درزی نژاد^۲۱. گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: mhpanahi@atu.ac.ir۲. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: k.darzinejad@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	رابطه دولت و نیروهای اجتماعی در دوره‌های مختلف تاریخ معاصر ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و مسیر پرفرازونشیبی را طی کرده است. در این مقاله، رابطه دولت و نیروهای اجتماعی منتخب در دو دوره «اصلاحات» و «عدالت» مورد مطالعه و مقایسه قرار گرفت.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۷/۹	این پژوهش با روش اسنادی انجام شده و منابع موجود درباره نیروهای اجتماعی مورد نظر بررسی و کاوش شده است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۹/۵	نیروهای اجتماعی فعال در این ادوار شامل دانشجویان، زنان، کارگران، روشنفکران، هنرمندان، روزنامه‌نگاران، اصناف و بازاریان، معلمان، بازنشستگان، روحانیون، نخبگان و برخی از اقوام و اقلیت‌ها بوده‌اند، که از میان آن‌ها دانشجویان، معلمان و زنان برای بررسی انتخاب شدند.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۷	یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که کنشگری این نیروهای اجتماعی در دوران «اصلاحات» درباره مطالباتشان نتیجه‌بخش‌تر از دوره «عدالت» بوده است. در دوره اصلاحات، فضای سیاسی برای تشکل و فعالیت نیروهای اجتماعی مساعدتر از دوره «عدالت» بوده و زمینه را برای موفقیت نسبی آن‌ها فراهم کرده است. همچنین، این مطالعه نشان داد که همان‌طور که میگدال، دولت را محل چالش و رقابت نیروهای مختلف سیاسی معرفی کرده است، دولت اصلاحات و عدالت نیز یکپارچه نبوده و محل رقابت نیروهای سیاسی مختلف بوده‌اند؛ که اثر آن در برخوردهای متفاوت با نیروهای اجتماعی نمود یافته است.
کلیدواژه‌ها: تشکلهای صنفی، دولت اصلاحات، دولت عدالت، کنشگری اجتماعی و سیاسی، نیروهای اجتماعی	این نتایج بیانگر آن است که میزان گشودگی دولت به تشکلیابی و گفت‌وگو با نیروهای اجتماعی، همچنان می‌تواند در کارآمدی سیاست‌ورزی و مدیریت مطالبات در وضعیت کنونی ایران نقش تعیین‌کننده داشته باشد.
استناد: پناهی، محمدحسین و درزی نژاد، کوثر (۱۴۰۵). رابطه میان دولت و نیروهای اجتماعی در ایران: مطالعه دوره اصلاحات و عدالت. مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۵ (۲)، ۳۹-۵۸. https://doi.org/10.22059/jisr.2025.403443.1667	

نویسندگان حق نشر را حفظ می‌کنند.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrd.2025.387019.668889>

۱. مقدمه و بیان مسئله

مطالعه رابطه میان دولت و نیروهای اجتماعی از دیرباز از پربسامدترین مباحث در حوزه جامعه‌شناسی سیاسی بوده است. نیروهای اجتماعی، که غالباً از آن‌ها به عنوان نهادهای واسط میان دولت و جامعه یاد می‌شود، نقش بسزایی در شکل‌گیری قوانین، سیاست‌ها و چانه‌زنی با قوای سه‌گانه ایفا می‌کنند. مطالبه‌گری نیروهای اجتماعی به منظور تأثیرگذاری بر تصمیمات دولت و دسترسی به منافع گوناگون است. در عین حال، دولت‌ها و ارکان آن‌ها رویکردهای متفاوتی به مطالبه‌گری‌ها اتخاذ می‌کنند؛ یک دستگاه رسمی می‌تواند طیفی از رویکردها از انکار و نادیده‌انگاری مطالبات تا پاسخگویی را در پیش گیرد. به این ترتیب، بنا به نحوه مطالبه‌گری نیروهای اجتماعی، شدت و ضعف فعالیت و قدرت اجتماعی و سیاسی آن‌ها و همچنین بنا بر رویکرد دولت در مورد پذیرش مشارکت شهروندان در امور جامعه، دولت‌ها روابط خاصی را با نیروهای اجتماعی برقرار می‌کنند. در نتیجه، اصل کلی این است که دولت‌ها با نیروهای اجتماعی مختلف، به طور یکسان برخورد نمی‌کنند و بسته به رویکرد کلی دولت، قدرت و کنشگری و مواضع نیروهای سیاسی و سایر عوامل گزینشی از سرکوب/ تسهیل، در رابطه با نیروهای اجتماعی استفاده می‌کنند (تیلی، ۱۳۸۸: ۱۴۹-۱۷۳).

در رابطه با رویکرد کلی دولت‌ها، مثلاً در دوره اصلاحات، واژگانی همچون «مردم‌سالاری دینی»، «مشارکت سیاسی»، «جامعه مدنی» و «گروه‌های فشار» از جمله مفاهیم پرتکرار در حوزه ادبیات سیاسی ایران بودند (دارآفرین و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۴۴)؛ در حالی که در دوره هشت‌ساله پس از آنکه با عنوان «عدالت» یاد می‌شود، واژگان فوق کنار گذاشته شده و گفتمان متفاوتی در عرصه سیاسی ظاهر می‌شود. از آنجا که این دو دوره در بازه‌های زمانی پیاپی بودند، مقایسه آرایش نیروهای اجتماعی در این ادوار می‌تواند فرازوفرودهای اجتماعی و سیاسی را ترسیم کند.

حضور نیروهای اجتماعی و نقش‌آفرینی آن‌ها در سیاست‌گذاری به معنای شکل‌گیری نوعی از «سیاست‌گذاری مشارکتی» است که از پایین به بالا و بر مبنای مطالبه گروه‌ها صورت می‌گیرد. نمونه‌هایی از این موارد نهادی همچون کانون صنفی معلمان است که در موقعیت‌های گوناگون شکل گرفته است. علاوه بر این، گشودن یا بستن فضای سیاسی برای نیروهای اجتماعی می‌تواند منجر به ایجاد گروه‌های رسمی، تشکلیابی از طریق اخذ مجوز یا حذف کامل آن‌ها شود. چنین مواردی بیانگر یک رابطه دوطرفه میان دولت و گروه‌های ذی‌نفع بوده که روند قانون‌گذاری را به امری پیچیده تبدیل می‌کند.

در یک نگاه اجمالی، برخی از روش‌های معمول نیروهای اجتماعی به منظور جلب توجه حاکمیت، ارسال دادخواست برای تحقق خواسته‌هایشان، جلب حمایت افکار عمومی به نفع خود، استفاده از رسانه‌های گوناگون برای بیان احساسات و نظرات خود، برگزاری کارزارهای مجازی، استفاده از تبلیغات برای نفوذ در افکار عمومی، ایجاد لابی برای اعمال فشار بر دولت، اعمال نفوذ بر قوه مقننه و تصمیمات تقنینی و... است. شدت تعهد به منافع و مطالبات، جایگاه در قشربندی جامعه و توان بسیج نیروهای اجتماعی در میزان تأثیرگذاری آن‌ها اهمیت بسزایی دارد (تیلی، ۱۳۸۸: ۱۰۴-۱۰۵). همچنین میزان منابع مالی، رسانه‌ای کردن برای جلب افکار عمومی، شبکه روابط میان نیروهای اجتماعی با سایر گروه‌ها، بر جلب توجه حاکمیت و همراهی با خواسته‌های این گروه‌ها به وسیله دولت‌ها می‌تواند مؤثر واقع شود.

چنین استراتژی‌هایی در زمره راهبردهای پایین به بالاست که تصمیمات نهایی دولتمردان را دستخوش تغییر می‌کند. با این حال با وجود اهمیت چنین حیطه‌ای، ادبیات موجود در این زمینه در اغلب موارد به نقش کلی نیروهای اجتماعی در عرصه سیاسی این دوران اشاره کرده‌اند و کمتر پژوهشی به صورت مجزا به شناسایی نیروهای اجتماعی در دوران اصلاحات و عدالت و بررسی نقش آن‌ها در تعامل مستقیم با دولت‌ها پرداخته است. دلیل گزینش این دو دوره، پیش از هر چیز، نبود یک بررسی جامع درباره الگوهای تعامل دولت

و نیروهای اجتماعی در این بازه شانزده ساله است. افزون بر این، با وجود گذشت سال‌ها، بازشناسی الگوهای تعامل در این دو دولت هنوز می‌تواند برای سامان‌دهی رابطه امروز دولت با نیروهای اجتماعی راهگشا باشد. از یک‌سو، دولت اصلاحات به دلیل نقش برجسته خود در گسترش نهادهای مدنی و ایجاد فضای باز سیاسی، نقطه مناسبی برای تحلیل سازوکارهای نوین تعامل دولت-جامعه به شمار می‌رود. از سوی دیگر، انتخاب دولت «عدالت» به دلیل توالی زمانی با دولت اصلاحات و نیز تغییر بنیادین رویکرد آن نسبت به نیروهای اجتماعی اهمیت دارد. بنابراین، در این مقاله به دنبال بررسی تعامل دولت‌های اصلاحات و عدالت با نیروهای اجتماعی هستیم. سؤالات اصلی پژوهش عبارت است از: نیروهای اجتماعی فعال در دوران موسوم به اصلاحات و عدالت کدام گروه‌ها بوده‌اند؟ نیروهای اجتماعی در دوران اصلاحات و عدالت چه مطالباتی را و چگونه دنبال کرده‌اند؟ رویکرد و استراتژی دولت اصلاحات و عدالت به این مطالبه‌گری‌ها چه بوده است؟

۲. پیشینه پژوهش

رحیمی کیا و افتخاری (۱۳۹۹) در مقاله «مطالعه تطبیقی رویکرد دولت‌های هشتم و نهم جمهوری اسلامی ایران به سازمان‌های مردم‌نهاد فرهنگی» نشان دادند که در دولت احمدی‌نژاد، سازمان‌های مردم‌نهاد فرهنگی برخلاف دوره خاتمی به شدت تضعیف شدند و علل آن را خلأ قانونی، نبود سند راهبردی و نظارت شدید دولت دانستند. آقارضایی، محسنی و الهی‌منش (۱۳۹۷) در مقاله «جایگاه جامعه مدنی و کنشگران غیردولتی در سیاست‌گذاری عمومی ایران (مطالعه موردی دولت‌های هفتم و هشتم)» به عدم موفقیت جامعه مدنی در مشارکت سیاسی مؤثر اشاره کردند. تشکل‌های زنان به جایگاه‌های میانی دست یافتند اما به مدیریت کلان نرسیدند. حیدری و جمشیدی (۱۳۹۵) در مقاله «نقش و جایگاه سازمان‌های مردم‌نهاد در مشارکت سیاسی در دوره‌های ریاست جمهوری خاتمی، احمدی‌نژاد و روحانی» دوره خاتمی را مهم‌ترین دوره رشد نهادهای مدنی معرفی کردند که در آن گفتمان مردم‌سالاری مشارکت سیاسی را افزایش داد، در حالی که دولت دهم رویکردی منفی به این نیروها داشت. جلالی‌پور (۱۳۸۹) در مقاله «فهم جنبش دانشجویی در ایران با تأکید بر فعالیت‌های دانشجویی در دوره اصلاحات (۱۳۷۶-۱۳۸۴)» علل افول جنبش‌های دانشجویی را مبارزات اقتدارگرایانه و انتظارات رو به تزاید رهبران جنبش دانست؛ دولتی که نتوانست میان خواسته‌های دانشجویان و نیروهای اقتدارگرا توازن برقرار کند. ربوتی (۲۰۱۳) در مقاله «ضرورت جامعه مدنی بودن؛ سیاست دانشجویی و جنبش اصلاح‌طلب در ایران دوران خاتمی» تعامل دفتر تحکیم وحدت با دولت خاتمی را نشانه پویایی و غیرصلب‌بودن مفهوم جامعه مدنی در ایران دانست.

۳. چارچوب مفهومی و نظری

مباحث نظری این تحقیق بر نظریه‌های دولت در جامعه، نهادگرایی، جنبش‌های اجتماعی و جامعه توده‌وار استوار است. این نظریه‌ها با هم لنز تحلیلی چندوجهی‌ای را برای فهم پویایی‌های میان نیروهای اجتماعی و دولت در بستر ایران معاصر فراهم می‌کنند.

۳-۱. دولت در جامعه

ماکس وبر دولت را «نهاد مدعی اعمال انحصاری زور مشروع در قلمرو معین» تعریف کرده است (گل‌محمدی، ۱۳۹۵: ۳۴)؛ اما میگردال (۱۳۹۵) در کتاب «دولت در جامعه» این تعریف را نابسند دانسته و دولت را اقتداری چندپاره و محل نزاع می‌بیند. از دیدگاه میگردال، دولت «یک میدان قدرت به وسیله استفاده یا با تهدید به استفاده از قدرت» است که فضایی چندبعدی متشکل از موقعیت‌های متکثر دارد (میگردال، ۱۳۹۵: ۲۸). تضاد میان تصویر یکپارچه از دولت و اقدامات عملی متعارض آن، سبب می‌شود قدرت

دولت به توانایی آن در اجرای قوانین بستگی داشته باشد. در این پژوهش، دولت ایران در دو دوره اصلاحات و عدالت به مثابه میدان رقابت نیروهای سیاسی و اجتماعی دیده می شود.

۳-۲. نهادمندی نهادهای سیاسی

نهادهای «نظام سازمان یافته ای از روابط اجتماعی هستند که برای پاسخگویی به نیازهای اساسی جامعه به وجود آمده اند» (عبادپور، ۱۴۰۰: ۶۰). هانتینگتون (۱۳۷۰) توسعه سیاسی را در نهادمندی نهادهایی چون احزاب، تشکلهای صنفی و مطبوعات آزاد می داند. به نظر او، در صورت تسهیل حاکمیت، نیروهای اجتماعی نهادهای مستقل از دولت ایجاد می کنند که به توسعه سیاسی می انجامد؛ در غیر این صورت، بی ثباتی هایی چون طغیان های اجتماعی، انقلاب و جنبش های دانشجویی رخ می دهد (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۱۱-۲۳). در ایران، ضعف نهادمندی سبب شده تا نیروهای اجتماعی گاه از مسیرهای نهادی و گاه غیرنهادی مطالبات خود را دنبال کنند.

۳-۳. جامعه توده وار

گذار از جامعه توده ای به جامعه مدنی سازمان یافته، از طرق نهادمندی سیاسی است. در نظریه جامعه توده وار، تغییرات سریع اجتماعی (جنگ، نوسازی) باعث فروپاشی نهادهای واسطه شده و افراد «اتمی» یا «ذره ای» می شوند؛ یعنی به توده ای بی شکل و بدون سازمان تبدیل می شوند که در کنار هم اما بدون ارتباط ساختاری زندگی می کنند (پناهی، ۱۳۹۱: ۳۶۰). این وضعیت، توده ها را مستعد پیوستن به «جنبش توده ای» می کند. پس از انقلاب ۱۳۵۷، خاتمی بر ضرورت ساماندهی مردم در قالب تشکلهای جامعه مدنی تأکید داشت، در حالی که دولت نهم «حق با توده ها بودن را در پیوند با انرژی هسته ای و بالطبع تقابل با نظام سلطه قرار داده بود» و با تمرکز بر «حاشیه ها» چارچوب مفهومی «عدالت اجتماعی» و «ضدیت با مفاسد اقتصادی» را در دستور کار خود قرار داد (قادری، ۱۴۰۲: ۴۲).

۳-۴. جنبش های اجتماعی

آلن تورن، جنبش های اجتماعی را به عنوان نیروهای اجتماعی رویاروی نهادهای دولت دیوان سالار، اتحادیه های تجاری و احزاب سیاسی تعریف می کند (احمدی، ۱۳۷۶: ۴). او در بررسی جنبش های اجتماعی بر سه اصل هویت (بازیگران و اهداف)، ضدیت (طرف مقابل) و عمومیت (ارزش های مشترک) تأکید می کند (گی روشه، ۱۳۹۷: ۱۳۰-۱۳۱). جنبش های اجتماعی کلاسیک حول مطالبات مادی و صنفی شکل می گیرند، در حالی که آلن تورن بر جنبش های اجتماعی جدید تأکید دارد که بر سر هویت و ارزش های فرهنگی منازعه می کنند. برای تحلیل نیروهای اجتماعی در ایران در دو دوره اصلاحات و عدالت، چارچوب تیلی (جنبش های کلاسیک) توضیح دهنده تر است، زیرا این نیروها با سازماندهی محدود و مطالبات ساختاری قابل فهم اند.

۳-۵. جمع بندی

هدف این تحقیق بررسی مطالبات نیروهای اجتماعی و نوع تعامل دولت های اصلاحات و عدالت با آن هاست. چارچوب نظری، مبتنی بر نظریه میگدال است که دولت را نهادی چندپاره و دارای لایه های متعارض می داند که می تواند تسهیلگر یا محدودکننده باشد. بر اساس نظریه نهادمندی و جامعه توده وار، از آنجا که در ایران نهادهای سیاسی مستقل و پایدار شکل نگرفته و جامعه در وضعیت توده ای قرار دارد، دولت ها با رویکردهای متفاوت می توانند مواجهه گزینشی با نیروهای اجتماعی داشته باشند. برخی نیروها در شرایط مساعد می توانند به جنبش های اجتماعی اثرگذار تبدیل شوند.

۴. روش‌شناسی پژوهش

نظر به سؤالات و اهداف پژوهش، روش اسنادی که در زمره روش‌های تحقیق کیفی است، به‌عنوان روش مطلوب گردآوری داده‌ها انتخاب شد. در این روش اسناد و مدارک موجود در دوره تاریخی مدنظر، اعم از کتب، مقالات، مجلات و نشریات بررسی می‌شود. تحلیل داده‌ها به‌صورت توصیفی-تحلیلی انجام گرفت؛ یعنی یافته‌ها بر اساس گروه‌های مشخص از نیروهای اجتماعی (دانشجویان، زنان و تشکلهای صنفی) تقسیم‌بندی شدند. برای هر گروه، دو زیرمجموعه شامل مطالبات و واکنش دولت بررسی شد و نتایج در قالب جدول جمع‌بندی ارائه شد. این روش امکان ارائه تصویری روشن و سازمان‌یافته از الگوهای تعامل دولت و نیروهای اجتماعی را فراهم ساخت. اسناد مورد نظر با جستجوی پایگاه‌های تحقیقاتی معتبر همچون نورمگز، پرتال جامع علوم انسانی، SID، و همچنین کلیدواژه‌هایی همچون نیروهای اجتماعی، گروه‌های ذی‌نفع، جامعه مدنی، حوزه عمومی، دولت اصلاحات، دولت عدالت، و نیز ادبیات معطوف به اعتراض‌های ۷۸ و ۸۸ شناسایی شد. این اسناد حاکی از حضور و چانه‌زنی نیروهایی همچون دانشجویان، معلمان و زنان در عرصه سیاسی این دوره است.

۵. یافته‌های پژوهش

براساس منابع موجود، نیروهای اجتماعی فعال در این بازه شانزده‌ساله، دانشجویان، زنان، کارگران، روشنفکران، هنرمندان، روزنامه‌نگاران، اصناف و بازاریان، معلمان، بازنشستگان، روحانیون، نخبگان و برخی از اقوام و اقلیت‌ها بوده‌اند (خواجeh سروی، ۱۴۰۲). اسناد موجود و اعتراض‌های سال‌های ۷۸ و ۸۸ حاکی از نقش پررنگ دانشجویان، تشکلهای صنفی معلمان و زنان در این دو دوره بوده است. علاوه‌براین، شعارهای انتخابات ریاست جمهوری خاتمی، زنان، جوانان و دانشجویان را به حامیان بزرگ او بدل کرد که نقش پررنگی در پیروزی‌اش در انتخابات ایفا کردند. این امر زمینه را برای مطالبه‌گری این گروه‌ها فراهم کرد، لذا آن‌ها تلاش کردند به کنشگری‌شان در دوران عدالت نیز ادامه دهند. در ادامه به بررسی هریک از آن‌ها می‌پردازیم:

۵-۱. تشکلهای دانشجویی

جنبش دانشجویی در دهه هفتاد در زمره مهم‌ترین نیروهای اجتماعی در ایران بوده است. در واقع، دوران اصلاحات دوران شکوفایی جنبش دانشجویی محسوب می‌شود، که بر محور «دفتر تحکیم وحدت» شکل گرفته بود. شکل‌گیری دفتر تحکیم وحدت به سال ۱۳۵۸، پس از همبستگی میان انجمن‌های اسلامی دانشگاه‌ها برمی‌گردد. این تشکل به‌عنوان نماینده جنبش دانشجویی در حمایت از اصلاحات سیاسی و اجتماعی فعالیت کرده و در انتخابات ۱۳۷۶ نیز از خاتمی حمایت کرد. باین‌حال، این تشکل پس از گذار از دوره اول اصلاحات، به‌ویژه در دوران عدالت با انشعابات متعددی روبه‌رو شد؛ تشکلهای جدید همچون بسیج دانشجویی در زمان ریاست جمهوری احمدی‌نژاد، نقش اصلی را در حرکت‌ها دانشجویی بر عهده گرفتند و به‌این‌ترتیب نقش دفتر تحکیم وحدت کمرنگ شد. باین‌حال در این بخش، نقش دفتر تحکیم وحدت در دوران اصلاحات به‌عنوان نقطه عطفی در نظر گرفته می‌شود که قبض و بسط‌های بعدی قدرت در جنبش دانشجویی در دوره‌های بعدی نیز از آن تأثیر می‌پذیرد.

مطالبات تشکلهای دانشجویی در دوران اصلاحات: در سال ۱۳۵۸، دانشجویان انجمن‌های اسلامی، «اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانشجویان سراسر کشور» یا «دفتر تحکیم وحدت» را پایه‌گذاری کردند (کسرایی، ۱۳۸۸: ۱۸۳-۱۸۴). شروع فعالیت دولت سازندگی نقطه عطفی بود و دفتر از جریان‌های حاکم فاصله گرفت. براساس نظریه هانتینگتون، به دنبال نوسازی اقتصادی در دوران

هاشمی، مطالبات سیاسی برای آزادی‌های مدنی قوت گرفت. دانشجویان به نمایندگی دفتر تحکیم وحدت، در انتخابات ۱۳۷۶ از «مجمع روحانیون مبارز» حمایت کردند (زندى، ۱۳۹۳). خاتمی با شعارهای «فردای بهتر برای ایران اسلامی» و «مردم‌سالاری دینی» زمینه‌ساز قدرت‌گیری نیروهای اجتماعی و حضور آنان در عرصه عمومی شد (جلایی‌پور، ۱۳۸۹). در دوران خاتمی، دانشجویان تشکلهای گوناگونی از جمله انجمن‌های اسلامی، دفتر تحکیم وحدت، بسیج دانشجویی، شوراهای صنفی، انجمن‌های علمی، کانون‌های فرهنگی، انجمن‌های ورزشی و جامعه اسلامی دانشجویان ایجاد کردند (آقارضایی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۵۱). مطالبات آنان شامل مطالبات صنفی، اصلاحات سیاسی و اجتماعی، آزادی بیان، آزادی مطبوعات، حقوق بشر، استقلال دانشگاه و آزادی زندانیان سیاسی بود.

اما حوادث کوی دانشگاه در سال ۱۳۷۸ ضربه مهلکی به دفتر تحکیم وحدت وارد کرد (مؤمنی، ۲۰۲۱). اختلافات در مورد حمایت از اصلاح‌طلبی، به برگزاری همایش‌های «مدد به خاتمی» و «عبور از خاتمی» و انشعاب دو طیف «شیراز» و «علامه» انجامید. پس از ۱۳۷۸، ارتباط دانشجویان با دولت خاتمی خدشه‌دار شد و مطالبات جدیدی مانند حق تحصیل برای دانشجویان ستاره‌دار و استقلال دانشگاه از نهادهای امنیتی دنبال شد. در سال ۱۳۸۲، با تصویب قانون هیئت‌انمایی و خصوصی‌سازی آموزش عالی، روش‌های پذیرش شبانه و غیرحضور برای کسب درآمد رایج شد. در سالروز حوادث کوی دانشگاه، دانشجویان به سیاست‌های نئولیبرال اعتراض کردند و مطالباتی چون «استعفای خاتمی، برگزاری رفراندوم و آزادی زندانیان سیاسی» مطرح شد (مرادی، ۱۳۹۹: ۲۱۴).

پاسخ دولت اصلاحات به مطالبات دانشجویان: در اوایل سال ۱۳۷۸، مجلس پنجم طرح اصلاح «قانون مطبوعات» را مطرح کرد که با مخالفت وزیر ارشاد دولت خاتمی به دلیل «تهدید آزادی مطبوعات» و «تعارض با اصول اساسی قانون اساسی» مواجه شد (تسنیم، ۱۳۹۳). این امر نشان‌دهنده چنددستگی درون ساختار حاکمیت بود. پس از اعتراضات به توقیف روزنامه «سلام» در کوی دانشگاه (۱۳۷۸)، خاتمی از مطالبات دانشجویان حمایت کرد. مصطفی معین، وزیر علوم، در اعتراض به نحوه برخورد با دانشجویان، استعفا داد. مطالبات دانشجویان شامل معذرت‌خواهی از دانشگاه، انتشار مجدد روزنامه سلام، پیگیری قتل‌های زنجیره‌ای، برکناری فرمانده ناجا و مجازات عاملان حمله به کوی دانشگاه بود که همه بی‌نتیجه ماند. فقط روزنامه سلام پس از ۵ سال (۱۳۸۳) به‌صورت فصلنامه، مجدداً فعالیت کرد.

در شهریور ۱۳۸۱، دولت اصلاحات «لوايح دوگانه» شامل لايحه «تبیین اختیارات رئیس‌جمهور» و لايحه «اصلاح قانون انتخابات» را به مجلس ششم ارائه کرد. هدف اصلی، حذف نظارت استصوابی شورای نگهبان و تغییر ماده ۳ قانون انتخابات بود. مجلس با تغییر ۹ ماده از قانون انتخابات، نظارت شورای نگهبان را کاهش و نظارت رئیس‌جمهور را تصویب کرد (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸). اما درنهایت، لوايح به‌وسیله شورای نگهبان رد شد و واکنش‌های شدیدی در پی داشت. براساس نظریه میگردال، این ناکامی پیامد ساختاری فقدان انسجام درون دولت است: از یک‌سو وزارت علوم و بدنه اصلاح‌طلب قوه مجریه از دانشجویان حمایت می‌کردند، اما از سوی دیگر نهادهای امنیتی و قضایی خارج از کنترل رئیس‌جمهور عمل کرده و در برابر فشارهای دانشجویی مقاومت نشان دادند.

مطالبات دانشجویان در دولت عدالت: با پایان ریاست جمهوری خاتمی و انتخاب محمود احمدی‌نژاد، دوران جدیدی برای تشکلهای مدنی دانشجویان رقم خورد که از آن تحت عنوان «پادگانی‌شدن دانشگاه‌ها» یاد می‌کنند (مرادی، ۱۳۹۹). تأکید احمدی‌نژاد بر توده‌ها، قدمی برای اعلام بی‌نیازی از تشکلهای سازمان‌های مردم‌نهاد و توده‌ای‌ماندن جامعه بود. پس از انشعابات دفتر تحکیم وحدت و تضعیف جریان‌های دانشجویی، اعضای دفتر، سیاست تحریم انتخابات ریاست جمهوری را در پیش گرفتند که منجر

به انحلال انجمن‌های اسلامی از جمله انجمن پلی‌تکنیک و علامه طباطبائی شد (عربشاهی، ۱۳۹۲). در آستانه انتخابات ۱۳۸۴، مهم‌ترین نهادهای دانشجویی در دانشگاه‌ها شامل «جامعه اسلامی دانشجویان، بسیج دانشجویی و جنبش عدالت‌خواه دانشجویی» بودند که وابسته به دولت بوده و حمایت خود را از احمدی‌نژاد اعلام کردند (مطلبی، ۱۳۹۶: ۸۷).

در دوران عدالت، پیوستن دانشجویان به جنبش ۱۳۸۸، تلاشی برای بازپس‌گیری موقعیت و مشارکت جدی در حق تعیین سرنوشتشان بوده است. این مناقشه دامن‌دار میان دانشجویان و حاکمیت، این بار در قامت اعتراض به نتایج انتخابات قد علم کرد و در مراسم ۱۶ آذر همراه با ناآرامی‌های بسیاری بروز کرد. دانشجویان پس از هزینه‌های متحمل شده در سال‌های ۷۸ و ۸۸ مطالبات خود را تعدیل کردند و توجه بیشتری به فعالیت‌های صنفی و مطالباتی همچون دفاع از حق تحصیل مبذول داشتند (صمیم، ۱۴۰۱: ۱۶). با توجه به دو دستگی دانشجویان، گروهی از آنان با عناوین جریان‌های عدالت‌خواه و در جهت دولت احمدی‌نژاد، مطالبات مبارزه با فساد، توزیع عادلانه عدالت و ایجاد فرصت‌های برابر برای همه را دنبال کردند.

پاسخ دولت به تشکلهای دانشجویی در دوره عدالت: تحمیل هزینه‌ها و انحلال دفاتر تشکلهای دانشجویی به‌طور سیستماتیک از سال ۱۳۸۴، ناامیدی و عدم مشارکت دانشجویان را به همراه داشت. علاوه‌براین، هزینه‌های سنگین فعالیت سیاسی از قبیل ستاره‌دارکردن دانشجویان، برای ساکت کردن و جلوگیری از پیشروی آنان بود. پس از چندی مفهوم «محروم علمی» جایگزین «ستاره‌دار» شد تا از این حیث بار معنایی محرومیت از حق تحصیل کاهش یابد. براساس آیین‌نامه شورای صنفی دانشجویان ۱۳۸۴، بخش آموزشی و پژوهشی از فهرست کارهای شورای صنفی حذف و تنها بخش رفاهی بر جای ماند و نام شورا به شورای صنفی رفاهی دانشجویان تغییر یافت. این عوامل جذب نیروی جدید برای تشکلهای دانشجویی را دشوار کرد.

تا سال ۱۳۸۶ طیف علامه همچنان اجازه فعالیت داشت اما این وضعیت دیری نپایید و به دنبال نامه مدیر دفتر تحکیم وحدت شیراز به وزیر علوم وقت، حکم انحلال طیف علامه صادر شد. با حذف طیف علامه و بقای طیف شیراز، این شعبه بیش‌ازپیش به‌سوی گرایش‌های اصول‌گرایانه حرکت کرد. تحکیم وحدت به نمایندگی طیف علامه، در این دوران خواستار پاسخگویی دولت به سؤالات و انتقادات خود در مورد انتصابات کابینه، وضعیت دانشجویان در بند، حفظ حقوق دانشجویان و بهبود وضعیت معیشتی آنان بود، که نتایج و دستاوردهای مستقیمی نداشته است. جدول ۱ به‌طور خلاصه مطالبات و پاسخ دولت‌ها را در این دو دوره نشان می‌دهد:

جدول ۱. مقایسه مطالبات تشکلهای دانشجویی و مواجهه دولت‌ها با آنها (۱۳۷۶-۱۳۹۲)

دوران دولت «اصلاحات»	دوران دولت «عدالت»	
- اصلاحات سیاسی و اجتماعی - آزادی مطبوعات - مواضع مربوط به رعایت موازین حقوق بشر در ایران - استقلال دانشگاه‌ها - آزادی زندانیان سیاسی - حق تحصیل برای دانشجویان ستاره‌دار	- مبارزه با فساد - ایجاد فرصت‌های برابر - تمرکز بر خواسته‌های صنفی دانشجویان - دوری از مطالبات سیاسی - پیگیری وضعیت دانشجویان ستاره‌دار در دوره‌های پیشین	مطالبات
- اختلاف نوع برخورد بخش‌های مختلف دولت - عذرخواهی خاتمی از ملت - ارائه لوایح دوقلو به مجلس، تصویب در صحن علنی مجلس و رد شورای نگهبان	- امنیتی کردن فضای دانشگاه - ستاره‌دارکردن دانشجویان برای تضعیف آنان - انحلال طیف علامه دفتر تحکیم وحدت - حذف بخش آموزشی و پژوهشی از فهرست کارهای شورای صنفی و تغییر نام این شورا به «شورای صنفی رفاهی دانشجویان»	پاسخ دولت‌ها

۵-۲. تشکلهای صنفی معلمان

براساس «قانون نظام صنفی کشور» (۱۳۸۲)، «صنف آن گروه از افراد صنفی است که طبیعت فعالیت آنان از یک نوع باشد. صنف مشمول این قانون، با توجه به نوع فعالیت آنها به چهار گروه تولیدی، خدمات فنی، توزیعی یا خدماتی تقسیم می‌شوند. در کنار این، مجمع امور صنفی مجمعی است که از نمایندگان منتخب اعضای هیئت‌مدیره اتحادیه‌های صنفی هر شهرستان برای انجام دادن وظایف و مسئولیت‌های مقرر در این قانون تشکیل می‌شود» (قانون نظام صنفی کشور، ۱۳۸۲). با توجه به محدودیت این تحقیق، در اینجا به‌طور مشخص، گروه صنفی معلمان را مطالعه خواهیم کرد. لازم به ذکر است که معلمان پیش از انقلاب و در جریان انقلاب در قالب کانون‌های مستقل معلمان حضوری پررنگ داشتند. سال ۱۳۷۷ نقطه عطفی در آغاز فعالیت «کانون‌های صنفی معلمان» پس از انقلاب بود. کانون‌های صنفی بر مسائل معیشتی و رفاهی تمرکز داشتند. برای تجمع این ظرفیت‌ها نیز در سال ۱۳۸۰ «شورای هماهنگی تشکلهای صنفی فرهنگیان» با هدف هم‌افزایی میان کانون‌های صنفی تأسیس شد.

مطالبات تشکلهای صنفی معلمان در دوران اصلاحات: معلمان مطالبات متعدد خود از اقتصاد تا شرایط آموزشی را صورت‌بندی کردند، که شامل افزایش دستمزدها، پرداخت حقوق معوقه، ایجاد تشکلهای مستقل از دولت، کسب مجوز برای فعالیت‌های صنفی و برگزاری تجمعات می‌شد. همچنین معلمان مطالبات متعدد آموزشی را پیگیری می‌کردند که شامل مقاومت در برابر کالایی‌شدن آموزش و مطالبه آموزش رایگان برای تمام دانش‌آموزان بود (پناهی و کامل قالیباف، ۱۳۹۹: ۱۳۵). برخی مطالبات معلمان در طیف مسائل مربوط به کسب شرایط اثبات‌تر و وضعیت معیشتی بهتر در دوران بازنشستگی بود. یکی دیگر از مطالباتی که معلمان به‌طور جدی پیگیری می‌کردند مشارکت در انتخاب مدیران بود؛ به‌گونه‌ای که صرفاً مجری مصوبات مجلس و دولت نباشند، بلکه به‌طور مستقیم از حق اظهارنظر در مورد مدیران و مسئولان به‌منظور دوری از مدیریت اتوبوسی برخوردار شوند (درزی‌نژاد، ۱۴۰۲).

پاسخ دولت اصلاحات به تشکلهای معلمان: به دنبال اعتراضات و تجمعات معلمان، کابینه خاتمی اقدام به ایجاد کمیته ویژه آموزش و پرورش برای اصلاح نظام آموزشی و پاسخ به چالش‌های موجود در این حوزه کرد. این کمیته به بررسی مشکلات و تنگناهای آموزشی پرداخت تا راهکارهایی برای بهبود وضعیت فرهنگیان ارائه دهد (درزی‌نژاد، ۱۴۰۲). برحسب نظریه نهادمندی، افزایش مطالبات اجتماعی دولت را ناگزیر ساخت تا سازوکار نهادی تازه‌ای برای پاسخگویی ایجاد کند تا از تعمیق شکاف‌های اجتماعی جلوگیری شود.

از سوی دیگر، در برنامه توسعه چهارم که در دولت خاتمی تدوین و اجرای آن به دولت احمدی‌نژاد سپرده شد، مباحث مربوط به آموزش و پرورش در بعضی از بخش‌های آن مطرح شد. فصل چهارم این برنامه زیر عنوان «توسعه مبتنی بر دانایی»، به‌طورمستقیم به آموزش و پرورش پرداخته است. تضمین دسترسی به فرصت‌های برابر آموزشی به‌ویژه در مناطق کمتر توسعه‌یافته، تأمین اعتبار به‌منظور استقلال مالی واحدهای آموزشی و ایجاد طرح راهبردی سوادآموزی کشور از سیاست‌های کلی برنامه چهارم بود (قانون برنامه چهارم توسعه، ۱۳۸۳). همچنین در سال ۱۳۸۱، وزیر آموزش و پرورش طرح مهندسی اصلاحات آموزشی را مطرح کرد، که اهم برنامه‌های آن بازنگری اساسی در برنامه‌های درسی، اجرای مدیریت مشارکت مدرسه‌محور، ضابطه‌مند کردن انتصاب مدیران براساس شایسته‌سالاری، تقویت منابع مالی آموزش و پرورش و اصلاح نظام جدید استخدام و ارزشیابی کارکنان بود (تجزیه و تحلیل سیاست‌گذاری عمومی، ۱۳۹۲).

مطالبات معلمان در دوران عدالت: از اواخر دی‌ماه تا اوایل بهمن ۱۳۸۰، زنجیره‌ای از تجمعات پرشور به‌وسیله معلمان در تهران و چندین شهر بزرگ واقع شد که معطوف به نارضایتی‌های شغلی و مطالبه پرداخت به‌موقع و متناسب حقوق و مزایای معلمان بود

(فرجی‌دانا، ۱۳۸۳: ۲۳۴). علاوه بر این، ناکارآمدی بیمه‌های شاغلان و بازنشستگان و به‌خطر افتادن آموزش رایگان مسائلی بود که معلمان را مصمم به تداوم کنشگری می‌کرد. این اعتراضات تلاشی از سوی معلمان برای تبدیل نارضایتی‌های پراکنده به یک کنش جمعی سازمان‌یافته بود. این تجمعات منجر به هزینه‌هایی همچون بازخواست، اخراج، تعلیق، جابه‌جایی شغلی، بازداشت و منع عضویت در تشکلهای برای معلمان شد (درزی‌نژاد، ۱۴۰۲).

پاسخ دولت عدالت به مطالبات معلمان: سال ۱۳۸۵ با شروع ریاست جمهوری احمدی‌نژاد، لایحه‌ای که دولت خاتمی به‌منظور ارتقای دستمزد معلمان تحویل مجلس داده بود، به دلیل محدودیت منابع مالی، استرداد شد (صدای معلم، ۱۳۸۵). این موضوع منجر به شکل‌گیری تجمعی گسترده در تهران در تاریخ ۲۳ اسفند ۱۳۸۵ شد که به نتیجه نرسید و بعدها معلمان از آن با عنوان «سه‌شنبه سیاه» یاد کردند (درزی‌نژاد، ۱۴۰۲). به دنبال آن، در تابستان ۱۳۸۶، وزارت کشور پروانه فعالیت کانون‌های صنفی را لغو کرد و متعاقباً تجمعات خیابانی معلمان امری خلاف قانون قلمداد شد. باین‌حال، دوره اول ریاست جمهوری احمدی‌نژاد به دلیل افزایش درآمدهای نفتی، به اجرای قانون مدیریت خدمات کشوری انجامید و بهبود حوزه بیمه تکمیلی معلمان را در پی داشت؛ اما مسائل اقتصادی همچون تورم و افزایش قیمت‌ها منجر به اجرای ناقص قانون خدمات کشوری شد.

جدول ۲. مطالبات تشکلهای صنفی معلمان و پاسخ دولت به آن‌ها در دوران «اصلاحات» و «عدالت»

دوران عدالت	دوران اصلاحات	
○ پرداخت به‌موقع و متناسب حقوق و مزایا ○ کارآمد کردن بیمه‌های شاغلان و بازنشستگان ○ رفع خطر از آموزش رایگان	○ افزایش دستمزدها و پرداخت حقوق معوقه ○ کسب مجوز برای فعالیت‌های صنفی و برگزاری تجمعات ○ مطالبه آموزش رایگان ○ مسائل مربوط به بازنشستگی ○ حضور فعال در انتخاب مدیران	مطالبات معلمان
○ استرداد لایحه ارتقای دستمزد معلمان ○ اجرای قانون مدیریت خدمات کشوری ○ اقدامات اصلاحی در حوزه بیمه‌های تکمیلی معلمان ○ لغو پروانه فعالیت کانون‌های صنفی	○ تشکیل کمیته ویژه آموزش و پرورش ○ مباحث مربوط به آموزش و پرورش در برنامه چهارم توسعه ○ طرح مهندسی اصلاحات آموزش	پاسخ دولت‌ها

۵-۳. تشکلهای مختص زنان

زنان از اقشار مشارکت‌جوی مهم جامعه ایران هستند که هرگاه روزه‌ای گشوده شد، مانند دوران اصلاحات، تلاش کردند در تعامل با حاکمیت، وضعیت خود را ارتقا دهند و هرگاه با حاکمیتی یک‌دست مواجه شدند، راهبرد مقاومت در دل زندگی روزمره را انتخاب کرده‌اند (جلائی‌پور و قنبری، ۱۴۰۳: ۲۸۹). «مشارکت سیاسی زنان هر نوع فعالیت سیاسی داوطلبانه زنان در رابطه با احراز، انتخاب کردن و انتخاب شدن برای پست‌های سیاسی جامعه، اثرگذاری در شکل‌گیری سیاست‌ها و برنامه‌های عمومی و در نهادها و نظام سیاسی جامعه معرفی شده است» (پناهی، ۱۳۸۶: ۸۸)، که در این قسمت به آن می‌پردازیم.

مطالبات تشکلهای زنان در دوران اصلاحات: توسعه سیاسی، توجه به حقوق شهروندی، آزادی بیان و برجسته کردن حقوق زنان را شاید بتوان بارزترین شعارهای دولت اصلاحات برشمرد. پیروزی خاتمی با آرای قابل توجه در انتخابات، حاکی از حمایت تمام‌قد زنان و جوانان از جریان اصلاحات بود، به‌گونه‌ای که خاتمی، معصومه ابتکار را به‌عنوان رئیس سازمان محیط‌زیست و معاون خود برگزید. تلاش‌های زنان برای پیگیری مطالبات خود از طریق نهادهای رسمی و قانونی، نمونه‌ای از کنشگری سیاسی آنان به‌شمار می‌رود. در

سال ۱۳۷۸، «جمعیت حمایت از حقوق بشر زنان» از مهم‌ترین تشکل‌های تازه‌تأسیس دوران اصلاحات بود که در سال ۱۳۸۰ موفق به دریافت مجوز برای فعالیت‌های مدنی شد. این تشکل با تأکید بر جایگاه زنان در زمینه‌های حقوقی و اجتماعی، در برپایی تجمع ۸ مارس ۱۳۸۱ در پارک لاله تهران، با هدف برابری و صلح نقشی کلیدی داشت. به دنبال این گردهمایی، چانه‌زنی و کنشگری زنان به‌منظور پیوستن به «کنوانسیون رفع هرگونه تبعیض علیه زنان» ادامه پیدا کرد. لایحه مربوط در سال ۱۳۸۲ پس از تصویب در مجلس با مخالفت شورای نگهبان مواجه شد. در پی اعتراض مجلس به این رأی، مصوبه برای تعیین تکلیف به «مجمع تشخیص مصلحت» ارجاع شد که تاکنون نیز مسکوت مانده است (حسین‌خواه، ۲۰۱۹).

در سال ۱۳۸۲، «مرکز فرهنگی زنان» کمپین «زنان و مردان علیه خشونت تا ۸ مارس» را ایجاد کرد. «جمع هم‌اندیشی زنان» نیز برای سازماندهی زنان شکل گرفت (حسین‌خواه، ۲۰۱۹). از حرکت‌های این تشکل می‌توان به کمپین اعتراض به برنامه‌های ضدزن در صداوسیما، نامه سرگشاده به رئیس‌جمهور، بیانیه اعتراض به حذف عدالت جنسیتی از برنامه دوم توسعه، اعتراض به جلوگیری از ورود زنان به استادיום و اعتراض به فیلترینگ نام زنان در اینترنت اشاره کرد (معتمد، ۱۴۰۲).

پاسخ دولت اصلاحات به تشکل‌های زنان: در آبان ۱۳۷۶، «مرکز امور مشارکت زنان» به ریاست زهرا شجاعی به‌منظور تأکید بر جایگاه زنان تأسیس شد. تا پیش از این، «دفتر امور بانوان» در نهاد ریاست جمهوری در دوران هاشمی، تنها نهاد متولی امور زنان بود. اما خاتمی به‌منظور رسیدگی هدفمند به مسائل زنان از تأسیس «مرکز امور مشارکت زنان» حمایت ویژه‌ای به عمل آورد. یکی از دستاوردهای مهم این مرکز، طرح مباحث زنان در برنامه سوم و ایجاد محتوای جنسیتی در برنامه چهارم توسعه است که در آن برخلاف برنامه‌های پیشین، بیش از ۴۳ بند و ماده، راجع به زنان وجود دارد. اصلاح قوانین مربوط به سن ازدواج، تعیین مصادیق عسر و حرج و حضانت فرزند و لغو ممنوعیت اعزام دانشجویان دختر به خارج از کشور، از مهم‌ترین فعالیت‌های حقوقی دولت خاتمی است (شجاعی، ۱۳۸۳).

مطالبات زنان در دوران عدالت: مطالبه حضور زنان در مناصب بالای سیاسی در دولت نخست احمدی‌نژاد ادامه یافت؛ به‌گونه‌ای که از میان وزرای خانم پیشنهادی احمدی‌نژاد، مرضیه وحیددستجردی به‌عنوان وزیر بهداشت و درمان از مجلس شورای اسلامی رأی اعتماد گرفت و نخستین وزیر زن در جمهوری اسلامی ایران بر مسند قدرت نشست. اما در کل، زنان در دوران عدالت به حاشیه رانده شدند. نخستین نمود این موضوع جلوگیری از برگزاری تجمع زنان در سالروز روز جهانی زن در سال ۱۳۸۵ بود. مطالبات زنان در دوران عدالت، به‌طور مشخص، معطوف به قانون اساسی بوده و به عقیده آن‌ها تعریف رابطه زن با دولت باید صریحاً در اصلاح قانون اساسی مشاهده شود. پس از این در سال ۱۳۸۵، گروه‌های فعال زنان «کمپین یک میلیون امضا» را برای تغییر قوانین تبعیض‌آمیز پایه‌ریزی کردند. آن‌ها با حضور در خیابان‌ها و برگزاری جلسات، سعی در آگاهی‌بخشی به سایر زنان داشتند. درنهایت نیز موفق به گردآوری این تعداد امضا نشدند و کمپین بر اثر اختلاف نظر افراد شاخص خدشه‌دار شد.

چهار سال اول دولت احمدی‌نژاد، دوران تشکیل ائتلاف‌های چندگانه در میان جریان‌های درون جنبش زنان در اعتراض به قوانین تبعیض‌آمیز بود. «همگرایی زنان برای طرح مطالبات در فضای انتخابات» تجربه جدیدی از هم‌اندیشی زنان بود؛ آن‌ها در سال ۱۳۸۷ دو مطالبه «تغییر قوانین تبعیض‌آمیز علیه زنان و به‌ویژه بازنگری و اصلاح اصول ناقض برابری جنسیتی در قانون اساسی» و «پیوستن به کنوانسیون رفع هرگونه تبعیض علیه زنان» را دنبال کردند (حسین‌خواه، ۲۰۱۹). در دوره دوم احمدی‌نژاد، بخشی از مطالبات زنان بر حفظ دسترسی به خدمات بهداشت باروری و مخالفت با محدودیت‌های اعمال‌شده در این حوزه متمرکز بود (دیدهبان حقوق بشر، ۲۰۱۲). همزمان، آنان به سیاست‌های سهمیه‌بندی جنسیتی و ممنوعیت ورود به برخی رشته‌های دانشگاهی اعتراض داشتند (علیزاده،

۱۳۹۶: ۲۱). علاوه بر این، لایحه «حمایت از خانواده» به یکی از محورهای جدی انتقاد زنان بدل شد. اعتراض به لایحه‌ای مبنی بر ضرورت اجازه ولی برای دختران برای صدور گذرنامه و خروج از کشور، اعتراض به حضور حداقلی نمایندگان زن در مجلس، اعتراض به نبود قانون مشخص برای خشونت‌های خانگی و تلاش برای تدوین قانونی کاربردی علیه خشونت خانگی، بخشی از مطالبات زنان در این دوره است (پناهی و کامل قالیباف، ۱۳۹۹: ۱۳۸). در این دوره، بی‌توجهی به مطالبه‌گری زنان، آن‌ها را به انفعال کشاند و مطالبه‌گری آنان را محدود به واکنش به سیاست‌های دولت کرد.

پاسخ دولت عدالت به تشکلهای زنان: در دوران احمدی‌نژاد «مرکز امور بانوان» یکی از مراکزی بود که با جدیت پیگیر طرح‌ها و لوایح مربوط به زنان بود. به دنبال شکل‌گیری «ستاد ملی زن و خانواده» در مرکز امور بانوان، طرح‌هایی همچون بیمه مهریه، دورکاری زنان، افزایش مرخصی زایمان برای زنان کارمند از سه ماه به ۹ ماه، استخدام دو زن در یک پست به صورت نیمه‌وقت با حقوق و مزایای نیمه و تدوین سیاست‌های مربوط به افزایش جمعیت دنبال شد. علاوه بر این، تصویب لایحه مرخصی سه‌ساله به دانشجویانی که مادر می‌شوند و تقلیل ساعت کاری زنان شاغل از ۴۴ ساعت به ۳۶ ساعت در هفته، از جمله مصوبات این دوران در مجلس شورای اسلامی است (ذوالفقاریان و همکاران، ۱۴۰۲: ۶۶). به‌طور کلی، دولت در این دوران به‌جای پاسخگویی به مطالبات زنان، در پی تثبیت نقش «مادرانه» زنان در جامعه بود و مصوبات فوق‌الذکر نیز حاصل این تغییر رویکرد راهبردی محسوب می‌شود. در سال ۱۳۸۶، لایحه «حمایت از خانواده» عامل دیگری بود که زنان را به کنشگری واداشت و ایشان در اعتراض به این لایحه، به مجلس شورای اسلامی مراجعه کردند. در نهایت، زنان موفق به حذف این لایحه، که چندهمسری و ازدواج موقت برای مردان را تسهیل می‌کرد، نشدند؛ بلکه فقط چند ماده از این لایحه حذف شد (خبرآنلاین، ۱۳۸۹). به‌طور کلی پس از اعتراضات ۱۳۸۸، فعالیت تشکلهای گوناگون، به‌ویژه زنان، به طرز قابل‌توجهی محدود شد و بسیاری از نشریات مستقل و فعال در دوره خاتمی تعطیل شد (صادقی، ۱۴۰۰: ۸۱).

جدول ۳. مطالبات تشکلهای زنان و پاسخ دولت به آن‌ها در دوران «اصلاحات» و «عدالت»

دوران عدالت	دوران اصلاحات	
○ مطالبات معطوف به قانون اساسی و تغییر قوانین تبعیض‌آمیز علیه زنان ○ ضرورت تعریف رابطه زن با دولت در قانون اساسی ○ بازنگری و اصلاح اصول ناقض برابری جنسیتی در قانون اساسی	○ کسب مجوز برای فعالیت‌های مدنی ○ پیوستن به کنوانسیون رفع هرگونه تبعیض علیه زنان ○ تغییر قوانین و ترویج آگاهی در حیطه حقوق زنان ○ مطالبه حقوق برابر ○ برخورداری از حق اشتغال و طلاق و مشارکت سیاسی ○ اعتراض به رد صلاحیت زنان نامزد برای انتخابات ریاست‌جمهوری ○ مطالبه اصلاح قوانین تبعیض‌آمیز علیه زنان و مطالبه حقوق برابر	مطالبات زنان
○ ایجاد ستاد زن و خانواده ○ لایحه مروج چندهمسری ○ لایحه حمایت از زنان ○ ایجاد محدودیت بر فعالیت‌های سیاسی ○ تعطیلی روزنامه‌ها و نشریات مرتبط با زنان	○ ایجاد مرکز امور مشارکت زنان ○ اصلاحات در برنامه سوم و ایجاد محتوای جنسیتی در برنامه چهارم توسعه ○ اصلاح قوانین مربوط به سن ازدواج، تعیین مصادیق عسروخرج و حضانت فرزند ○ لغو ممنوعیت اعزام دانشجویان دختر به خارج از کشور	پاسخ دولتها

۶. بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش درصدد مطالعه رابطه متقابل دولت و سه نیروی اجتماعی در دو دوره اصلاحات و عدالت بوده است. توالی این دو دوره و قدرت‌گیری جناح‌های سیاسی مختلف شرایط را برای نگاهی تطبیقی مهیا می‌کند. یافته‌های این پژوهش با کاوش در اسناد بیانگر پیوندی میان مطالبات نیروهای اجتماعی و پاسخ دولت‌های وقت است. این پژوهش با استفاده از نظریه‌های دولت در جامعه، نهادمندی نهادهای سیاسی، جامعه توده‌وار و جنبش‌های اجتماعی، ابتدا درصدد شناسایی نیروهای اجتماعی فعال در دوران اصلاحات و عدالت برآمد: دانشجویان، زنان، معلمان، کارگران، هنرمندان، اهالی مطبوعات، اصناف و بازاریان، روستاییان و برخی از اقوام و اقلیت‌ها از جمله گروه‌های پیشرو بوده‌اند، که از میان آن‌ها سه گروه اول مدنظر قرار گرفت. علت انتخاب این گروه‌ها به جایگاه استراتژیک آن‌ها در جامعه و وجود اسناد مرتبط برمی‌گردد.

دانشجویان در دوران اصلاحات به نمایندگی «دفتر تحکیم وحدت» در انتخاب محمد خاتمی و تفوق جناح اصلاحات نقش مؤثری ایفا کردند و مطالباتی از جمله آزادی بیان، آزادی مطبوعات، به رسمیت شناخته شدن حقوق دانشجویان و بازگشایی مجدد روزنامه‌های توقیف‌شده داشتند. پاسخ دولت اصلاحات به مطالبات دانشجویان و حوادث سال ۷۸ در قالب ارائه لوایح دوگانه به مجلس بود تا حدود اختیارات رئیس‌جمهور در نظام سیاسی مشخص و شفاف شود، که به نتیجه نرسید. براساس برداشت میگدال از دولت، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که میزان تحقق مطالبات نه به اراده قوه مجریه، بلکه به توازن قوای نهادهای درون‌حاکمیتی وابسته بوده است. در دوران عدالت، مطالبه‌گری دانشجویان اغلب به سمت فعالیت‌های صنفی رفته و دفتر تحکیم وحدت به عنوان مهم‌ترین حلقه اتصال انجمن‌های اسلامی تضعیف شده و گروه‌های «عدالت‌محور» قوت گرفتند. سیاست‌های دولت در این دوران عموماً در جهت انکار مطالبات و اعمال هزینه‌های گوناگون به دانشجویان بود که کنشگری آن‌ها را تحت الشعاع قرار داد.

در عرصه کنشگری معلمان، ریاست جمهوری خاتمی نقطه عطفی محسوب می‌شود. در این دوران احیای دوباره کانون صنفی معلمان گامی مهم در کنشگری معلمان بوده که مطالبات اقتصادی و آموزش رایگان برای دانش‌آموزان پررنگ شد؛ دولت نیز در پاسخ به این مطالبات اقداماتی همچون تشکیل کمیته ویژه آموزش و پرورش، طرح مباحث مربوط به آموزش و پرورش در برنامه چهارم توسعه و طرح مهندسی اصلاحات آموزشی پرداخت. با این حال در دوران عدالت، فعالیت کانون صنفی معلمان محدود شد که منجر به رادیکال‌تر شدن کنشگری آنان در قالب اعتصاب و تجمعات مختلف شد. در پاسخ به این مطالبات، استرداد لایحه ارتقای دستمزد معلمان، اجرای قانون مدیریت خدمات کشوری و اقدامات اصلاحی در حوزه بیمه‌های تکمیلی معلمان به وسیله دولت وقت انجام گرفت. این یافته‌ها با دیدگاه هانتینگتون همسو است که ضعف حمایت دولتی به فروپاشی فرآیند نهادمندی و بازگشت به وضعیت توده‌وار منجر می‌شود.

زنان آخرین گروه مورد بررسی در این پژوهش هستند، که تلاش کردند با ایجاد مجمع هم‌اندیشی زنان و جمعیت حمایت از حقوق بشر زنان، مطالباتی همچون تغییر قوانین، کسب حق مشارکت، حق طلاق، حق نامزدی برای ریاست جمهوری را دنبال کنند. چنین چانه‌زنی‌هایی در نهایت به ایجاد محتوای جنسیتی در برنامه چهارم توسعه، اصلاح قوانین مربوط به سن ازدواج، تعیین مصادیق عسرو حرج و حضانت فرزند و لغو ممنوعیت اعزام دانشجویان دختر به خارج از کشور منتهی شد. این روند در دوران عدالت ادامه نیافت و در آن مطالبات زنان عموماً نادیده گرفته شد. نشانه‌هایی از آن، تصویب لایحه مروج چندمسری علی‌رغم مخالفت زنان بوده است. به‌طور خلاصه، نتایج این پژوهش بیانگر این است که این نیروهای اجتماعی در دوره اصلاحات عموماً شرایط مساعدتری در زمینه تشکیل‌یابی و مطالبه‌گری نسبت به دوران عدالت داشتند. رویکردهای دولت اصلاحات به‌ویژه در حوزه زنان، حاکی از بازشدن فضای

تنفس نسبی ناشی از شعارهای توسعه سیاسی بوده است. باین‌حال، این امر به معنای آزادی تام و تمام و تحقق مطالبات آنان نبود. همان‌طور که میگدال می‌نویسد، ساختار دولت و حاکمیت متشکل از نهادهای گوناگون است که دائماً در حال چانه‌زنی بر سر قدرت هستند، که در مواردی منجر به تحقق اهداف و مطالبات و در مواردی منجر به عقب‌نشینی می‌شود. درعین‌حال، کاوش در اسناد موجود نشان می‌دهد که پاسخ‌های دولت عدالت به مطالبه‌گری این نیروهای اجتماعی عموماً قهری بوده و در راستای انسداد تشکلهای مردم‌نهاد عمل کرده است.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که نیروهای اجتماعی بررسی‌شده، همه در قالب جنبش‌های اجتماعی کلاسیک قرار می‌گیرند، که تیلی آن‌ها را بررسی کرده است و نمی‌توان آن‌ها را به‌عنوان جنبش‌های اجتماعی جدید که تورن نظریه‌پردازی کرده است، قرار داد. به سبب عدم نهادمندی کنشگری نیروهای اجتماعی، نحوه برخورد دولت‌های مختلف با آن‌ها سلیقه‌ای بوده و دچار قبض و بسط شده و اثرگذاری آن‌ها محدود بوده است. در نتیجه، بنا بر نظریه جامعه توده‌وار، جامعه ایران موفق به عبور از جامعه نسبتاً توده‌ای به جامعه‌ای نسبتاً سازمان‌یافته نشده است. در نتیجه، جامعه مدنی نیز دچار قبض و بسط شده و ناپایدار مانده است. چنین وضعیتی دولت و جامعه را از نقش کنشگری و تصحیح‌کنندگی نیروها و جنبش‌های اجتماعی محروم کرده و ثبات دولت را تهدید و رابطه آن با نیروهای اجتماعی را تضعیف و نارضایتی اجتماعی را افزایش می‌دهد، که به قول هانتینگتون می‌تواند منشأ کنشگری غیرنهادمند نیروها و جنبش‌های اجتماعی شود. همه این موارد مؤید نظریه دولت جوئل میگدال است که دولت‌ها سازمان‌هایی بلامنازع و یکپارچه و بی‌رقیب نبوده بلکه هم دچار تناقض‌ها و تعارضات درونی و هم مقاومت‌های بیرونی هستند.

سپاسگزاری: این مقاله یک کار مستقل علمی است. نویسندگان مراتب قدردانی خود را از داوران و هیئت تحریریه نشریه به خاطر نظرات و تلاش‌های ارزشمندشان ابراز می‌دارند. تعارض منافع: بنا بر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

منابع

- آقارضایی، نادیا، محسنی، علی، و الهی‌منش، محسن (۱۳۹۷). جایگاه جامعه مدنی و کنشگران غیردولتی در سیاست‌گذاری عمومی ایران (مطالعه موردی دولت‌های هفتم و هشتم). رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۲(۴۴)، ۱۳۹-۱۵۶.
- آیا خاتمی و تیمش در ماجرای کوی دانشگاه کم‌کاری کردند؟ (۱۴۰۲). اقتصادنیوز. مشاهده در تاریخ ۰۵/۱۰/۱۴۰۳ از <https://www.eghtesadnews.com>
- احمدی، حبیب (۱۳۷۶). آلن تورن جامعه‌شناس نو مارکسیستی: جامعه برنامه‌ریزی شده و جنبش‌های اجتماعی. نثرپژوهی ادب فارسی، ۶، ۱-۱۱.
- پناهی، محمدحسین (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی مشارکت سیاسی زنان. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- پناهی، محمدحسین (۱۳۹۱). نظریه‌های انقلاب: وقوع، فرایند و پیامدها. چاپ دوم. تهران: سمت.
- پناهی، محمدحسین و کامل قالیباف، آتنا (۱۳۹۹). راهبردهای مشارکت سیاسی در میان فعالان زن، معلم، دانشجو و کارگر. فصلنامه علوم اجتماعی، ۲۷(۹۱)، ۱۱۳-۱۵۶.
- تجزیه و تحلیل سیاست‌گذاری عمومی (۱۳۹۲). گزارشی از نشست دولت و سیاست در آموزش ایران. مشاهده در تاریخ ۲۰/۰۷/۱۴۰۳ از <http://ippra.com/>
- تیلی، چارلز (۱۳۸۸). از بسیج تا انقلاب. ترجمه علی مرشدی‌زاد. تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.

- جلایی‌پور، حمیدرضا (۱۳۸۹). فهم جنبش دانشجویی در ایران با تأکید بر فعالیت‌های دانشجویی در دوره اصلاحات (۱۳۷۶-۱۳۸۴). بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۱(۳)، ۱۷۹-۲۱۳.
- جلائی‌پور، حمیدرضا و قنبری، سبا (۱۴۰۳). واکاوی کنشگری زنان در اعتراضات پاییز ۱۴۰۱ و پیامدهای آن برای جامعه و نظام سیاسی. مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۳(۳)، ۲۸۷-۳۰۶. <https://doi.org/10.22059/jisr.2024.380458.1526>
- چه کسانی سال ۷۸ در طرح براندازی نظام نقش داشتند؟ (۱۳۹۳). مشاهده در تاریخ ۱۷/۰۱/۱۴۰۴ از <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1393/04>
- حیدری، نصرت‌اله و جمشیدی، محسن (۱۳۹۵). نقش و جایگاه سازمان‌های مردم‌نهاد در مشارکت سیاسی در دوران‌های ریاست جمهوری خاتمی، احمدی‌نژاد و روحانی. فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، ۱۲(۳۶)، ۱۵۲-۱۲۵.
- حسین‌خواه، مریم (۲۰۱۹). جنبش زنان و دوازده سال نهادسازی و مبارزه مداوم علیه نابرابری، آسو. مشاهده در تاریخ ۱۳/۰۹/۱۴۰۳ از <https://www.aasoo.org/fa/articles/1812>
- خواجeh‌سروی، غلامرضا (۱۴۰۲). سیاست و حکومت در جمهوری اسلامی ایران. تهران: دانشگاه امام صادق.
- دارآفرین، طاهر، عباس‌پور، عباس، منوریان، عباس و نرگسیان، عباس (۱۳۹۸). تدوین الگوی مناسب نقش گروه‌های فشار در شکل‌دهی خط مشی عمومی ایران. فصلنامه مجلس و راهبرد، ۲۸(۱۰۷)، ۲۴۱-۲۷۰.
- درزی‌نژاد، کوثر (۱۴۰۲). تجربه کنشگری سیاسی در اعتراض‌های معیشت‌پایه؛ مطالعه تطبیقی کمپین‌های مجازی و غیرمجازی. پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد، به راهنمایی اسماعیل عالی‌زاد. دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اجتماعی.
- ذوالفقاریان، فاطمه، تقوی، سید محمدعلی، و اطهری، سید حسن (۱۴۰۲). جنبش زنان در ایران پس از انقلاب؛ از مطالبات ایدئولوژیک تا مطالبات روزمره. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۳(۱۸)، ۴۵-۷۸. <https://doi.org/10.22034/ipsa.2023.495>
- رحیمی‌کیا، علیرضا و افتخاری، اصغر (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی رویکرد دولت‌های هشتم و نهم جمهوری اسلامی ایران به سازمان‌های مردم‌نهاد فرهنگی و اجتماعی. فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۱(۱۰)، ۲۷-۴۸.
- روایت یک احیاء/ چه کسی دفتر تحکیم وحدت را زنده کرد؟ (۱۳۹۸). دانشجو. مشاهده در تاریخ ۰۵/۱۲/۱۴۰۳ از <https://snn.ir/fa/news/776608>
- روشه، گی (۱۳۹۷). تغییرات اجتماعی. ترجمه منصور وثوقی. تهران: نشر نی.
- زندى، محمدعلی (۱۳۹۳). سومین دوره انتخابات مجلس شورای اسلامی، دانشنامه پژوهشکده باقرالعلوم، مشاهده در تاریخ ۰۲/۰۳/۱۴۰۴ از <http://pajoohe.ir/Product.aspx?ProductID=45593>
- شجاعی، زهرا (۱۳۸۳). برای زنان فردا: مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات زهرا شجاعی. دو جلد. تهران: سروه مهر.
- صادقی، الهه (۱۴۰۰). سیاست جنسیت در ایران معاصر: نقش دولت در تغییر وضعیت و حقوق زنان (۱۳۷۰-۱۳۹۲). فصلنامه دولت‌پژوهی، ۷(۲۷)، ۸۷-۵۹. <https://doi.org/10.22054/tssq.2021.43143.710>
- صدای معلم (۱۳۸۵). خیزش معلمان برای اجرای قانون. قانونی که به ضد خودش تبدیل شد؟! مشاهده در تاریخ ۱۲/۰۲/۱۴۰۴ از <https://sedayemoallem.ir/>
- صمیم، رضا (۱۴۰۱). تشکلهای دانشجویی مکان‌هایی برای تعمیق تجربه آزادی؛ تلاشی برای امکان‌پذیرکردن روایتی بدیل از تاریخ دانشگاه. پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۲۸(۴)، ۲۲-۱.
- فرجی دانا، احمد و مالجو، محمد (۱۳۸۳). اقتصاد سیاسی مطالبات اقتصادی معلمان: چارچوبی نظر. رفاه اجتماعی، ۴(۱۵)، ۲۳۳-۲۶۶.
- عبادپور، نصیر (۱۴۰۰). نهادگرایی و توسعه سیاسی در جمهوری اسلامی ایران. تهران: نگاه معاصر.
- عباس‌نیا، اکرم و مصفا، نسرين (۱۳۸۹). مشارکت زنان در جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۵-۱۳۸۶). تحقیقات زنان، ۵(۱)، ۷۶-۹۸.

- عربشاهی، مهدی (۱۳۹۲). دفتر تحکیم وحدت در هفت پرده، دویچه وله، مشاهده در تاریخ ۰۴/۰۹/۱۴۰۳ از <https://www.dw.com/fair/>
- علیزاده، اعظم و دانش، پروانه (۱۳۹۶). تحلیل جامعه‌شناختی سهمیه‌بندی جنسیتی در آموزش عالی ایران. مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، ۱۵(۱)، ۷-۳۹.
- غفاری، غلامرضا (۱۴۰۳). مسئله اعتماد اجتماعی و چالش حکمرانی در ایران معاصر. فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۳(۴)، ۴۶۹-۴۹۴.
- قادری، هاشم، دلاوری، ابوالفضل، و گل‌محمدی، احمد (۱۴۰۲). پوپولیسم و سیاست در ایران پس از انقلاب؛ تحلیل محتوای گفتارهای روسا جمهور از ۱۳۶۸ تا ۱۳۹۵. فصلنامه راهبردی سیاست، ۱۲(۴۴)، ۹-۵۸.
- قانون نظام صنفی کشور (۱۳۸۲). مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، مشاهده در تاریخ ۱۵/۰۲/۱۴۰۴ از https://rc.majlis.ir/fa/law/print_version/94011
- قانون تأسیس سازمان گسترش و نوسازی صنایع ایران (۱۳۴۶). مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، مشاهده در تاریخ ۰۵/۱۱/۱۴۰۳ از <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/96103>
- کسرابی، محمدسالار و پوزش شیرازی، علی (۱۳۸۸). مطالعه سیر تغییر در دفتر تحکیم وحدت (۱۳۷۶-۱۳۵۸). پژوهشنامه علوم سیاسی، ۴(۴)، ۱۷۵-۲۰۰.
- ماجرای «لویج دوقلو» چه بود؟ (۱۳۹۸). مرکز اسناد انقلاب اسلامی، مشاهده در تاریخ ۲۰/۱۰/۱۴۰۳ از <https://irdc.ir/fa/news/5665>
- مرادی، علیرضا و حسین‌زاده فرمی، مهدی (۱۳۹۹). شکاف اجتماعی دولت و جنبش چپ دانشجویی در دهه ۱۳۸۰. بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۱۲(۲)، ۲۰۱-۲۲۹. <https://doi.org/10.22059/ijsp.2022.87910>
- مطلبی، مسعود و عارف، بیژن (۱۳۹۶). آسیب‌شناسی اصالت و استقلال جنبش دانشجویی در ایران معاصر. فصلنامه مطالعات بین‌المللی، ۱۴(۳)، ۷۱-۹۴.
- معتمد، غزاله (۱۴۰۲). مروری بر تاریخ جنبش‌های زنان ایران در سازمان‌دهی علیه ستم جنسیتی-بخش دوم، رادیو زمانه، مشاهده در تاریخ ۲۱/۰۹/۱۴۰۳ از <https://www.radiozamaneh.com/686945>
- مؤمنی، مریم (۱۴۰۳). جنبش دانشجویی، بر باد رفتن امید یا تغییر استراتژی؟. آسو. مشاهده در تاریخ ۰۶/۰۸/۱۴۰۳ از <https://www.aasoo.org/fa/articles/3664>
- هانتینگتون، ساموئل (۱۳۷۰). سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: علم.
- ۱۰ هزار امضا پای ممنوعیت چندهمسری (۱۳۸۹). خبرآنلاین، مشاهده در تاریخ ۰۹/۰۹/۱۴۰۳ از <https://www.khabaronline.ir/news/112466>

References

- Abbasnia, A., & Mosaffa, N. (2019). Women's Participation in the Islamic Republic of Iran (1996-2007). *Women's Research*, 5(1), 76-98. (In Persian)
- Agharzai, N., Mohseni, A & Elahimanesh, M. (2018). The Position of Civil Society and Non-Governmental Actors in Iran's Public Policymaking (Case Study of the Seventh and Eighth Governments). *Rahyaft-e Enghelab-e Eslami Quarterly*, 12(44), 139-156. (In Persian)
- Ahmadi, H. (1997). Alain Touraine the neo-Marxist sociologist: The programmed society and social movements. *Journal of Persian Prose Studies and Literature*, 6, 1-11. (In Persian)
- Alizadeh, A., & Danesh, P. (2017). Sociological Analysis of Gender Quotas in Iran's Higher Education. *Social Psychological Studies of Women*, 15(1), 7-39. (In Persian)
- Analysis of Public Policy Making (2013). A Report on the Government and Policy Meeting in Iranian Education. Retrieved on 11/10/1403. (In Persian)
- Arabshahi, M. (2013). *Daftar-e Tahkim-e Vahdat* (Office for Strengthening Unity) in Seven Acts, Deutsche Welle (DW), Retrieved on 25/11/1403. (In Persian)

- A Revival Narrative/ Who Revived the Office for Strengthening Unity (Daftar-e Tahkim-e Vahdat)? (2019). Daneshjoo. Retrieved on 25/02/1403. (In Persian)
- Did Khatami and his team neglect their duties in the student dormitory incident? (2023). Eghtesad News, Retrieved on 25/12/1403. (In Persian)
- Darafarid, T., Abbaspour, A., Monavarian, A & Nargesian, A. (2019). Developing a Suitable Model for the Role of Pressure Groups in Shaping Iran's Public Policy. *Majles and Rahbord Quarterly*, 28(107), 241-270. (In Persian)
- Darzinejad, K. (2023). The Experience of Political Activism in Livelihood-Based Protests; A Comparative Study of Virtual and Non-Virtual Campaigns. M.A. Thesis, Supervised by Esmail Alizad. Allameh Tabataba'i University, Faculty of Social Sciences. (In Persian)
- Ebadpour, N. (2021). Institutionalism and Political Development in the Islamic Republic of Iran. Tehran: Negah-e Moaser. (In Persian)
- Farajidana, A., & Maljoo, M. (2003). Political Economy of Teachers' Economic Demands: A Theoretical Framework. *Scientific Research Quarterly of Social Welfare*, 4(15), 233-266. (In Persian)
- Ghaffari, Gh. R. (2024). The Issue of Social Trust and the Challenge of Governance in Contemporary Iran. *Journal of Iranian Social Studies and Research*, 13(4), 469-494. (In Persian)
- Ghaderi, H., Delavari, A., & Golmohammadi, A. (2023). Populism and Politics in Post-Revolutionary Iran; Content Analysis of Presidents' Discourses from 1989 to 2016. *Strategic Political Scientific Research Quarterly*, 12(44), 9-58. (In Persian)
- Human Rights Watch. (2012). World Report 2012: Iran, Retrieved from <https://www.hrw.org/world-report/2012/country-chapters/iran>
- Huntington, S. (1991). Political Order in Changing Societies (M. Thalathi, Trans.). Tehran: Elm . (In Persian)
- Heydari, N., & Jamshidi, M. (2016). The Role and Status of Non-Governmental Organizations in Political Participation during the Presidencies of Khatami, Ahmadinejad, and Rouhani. *Specialized Political Science Quarterly*, 12(36), 125-152. (In Persian)
- Hosseinkhah, M. (2019). 1376 to 1388: The Women's Movement and Twelve Years of Continuous Institution-Building and Struggle Against Inequality, Aasoo, Retrieved on 04/12/1403. From <https://www.aasoo.org/fa/articles/1812>. (In Persian)
- Jalayipour, H. R. (2010). Understanding the Student Movement in Iran with Emphasis on Student Activities during the Reform Period (1376-1384). *Journal of Investigating Iran's Social Issues*, 1(3), 179-213. (In Persian)
- Jalaeipour, H. R., & Ghanbari, S. (2024). Analysis of Women's Activism in the Autumn 2022 Protests and its Consequences for Society and the Political System. *Journal of Iranian Social Studies and Research*, 13(3), 287-306. <https://doi.org/10.22059/jisr.2024.380458.1526> (In Persian)
- Kasraei, M. S & Pouzesh Shirazi, A. (2009). A Study of the Change Trend in Daftar-e Tahkim-e Vahdat (1979-1997). *Political Science Research Journal*, 4(4), 175-200. (In Persian)
- Khajesarvi, Gh. R. (2023). Politics and Governance in the Islamic Republic of Iran. Tehran: Imam Sadiq University. (In Persian)
- Law of the Country's Guild System (2003). Research Center of the Islamic Consultative Assembly, Retrieved on 04/05/1404. (In Persian)
- Law of the Establishment of the Industrial Development and Renovation Organization of Iran (1346). Research Center of the Islamic Consultative Assembly, Retrieved on 26/10/1403. (In Persian)
- Moradi, A., & Hoseinzadeh Formi, M. (2020). The Social Divide between the Government and the Left Student Movement in the 2000s. *Journal of Investigating Iran's Social Issues*, 12(2), 201-229. (In Persian)
- Matlabi, M., & Aref, B. (2017). Pathophysiology of the Authenticity and Independence of the Student Movement in Contemporary Iran. *International Studies Quarterly*, 14(3), 71-94. (In Persian)
- Motamed, Gh. (2023). A Review of the History of Iranian Women's Movements in Organizing Against Gender Oppression – Part Two, Radio Zamaneh, Retrieved on 12/12/1403. (In Persian)
- Momeni, M. (2021). Student Movement, Lost Hope or Change of Strategy?, Aasoo, Retrieved on 27/10/1403. (In Persian)

- Panahi, M. H. (2007). *Sociology of Women's Political Participation*. Tehran: Allameh Tabataba'i University Press. (In Persian)
- Panahi, M. H. (2012). *Theories of Revolution: Occurrence, Process, and Outcomes* (2nd ed.). Tehran: Samt. (In Persian)
- Panahi, M. H., & Kamel Ghalibaf, A. (2020). Strategies for Political Participation among Women Activists, Teachers, Students, and Workers. *Social Sciences Quarterly*, 27(91), 113-156. (In Persian)
- Tilly, Ch. (2009). *From Mobilization to Revolution* (A. Morshadi-Zad, Trans.). Tehran: Research Institute of Imam Khomeini and the Islamic Revolution. (In Persian)
- Rahimikia, A., & Eftekhari, A. (2020). A Comparative Study of the Approach of the Eighth and Ninth Governments of the Islamic Republic of Iran to Cultural and Social Non-Governmental Organizations. *Quarterly Journal of Political Research of the Islamic World*, 1(10), 27-48. (In Persian)
- Rivetti, P. (2013). The Importance of being Civil Society: Student Politics and the Reformist Movement in Khatami's Iran. *Middle Eastern Studies*, 49(4), 645-660.
- Rocher, G. (2018). *Social Change* (M. Vosoughi, Trans.). Tehran: Ney Publication. (In Persian)
- Sadeghi, F. (2010). Bypassing Islamism and Feminism: Women's Resistance and Rebellion in Post-revolutionary Iran. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 128, 209-228.
- Sadeghi, E. (2021). Gender Politics in Contemporary Iran: The Role of Government in Changing the Status and Rights of Women (1891-2013). *State Studies Journal*, 7(27), 59-87.
<https://doi.org/10.22054/tssq.2021.43143.710> (In Persian)
- Samim, R. (2022). Student Organizations as Places to Deepen the Experience of Freedom; An Attempt to Make an Alternative Narrative of University History Possible. *Journal of Research and Planning in Higher Education*, 28(4), 1-22. (In Persian)
- Seday-e Moallem (2006). Teachers' uprising for the implementation of the law... a law that turned against itself?!, Retrieved on 01/05/1404. (In Persian)
- Shojaei, Z. (2004). *For the Women of Tomorrow: Collection of Speeches and Articles by Zahra Shojaei*. 2 Vol. Tehran: Sarveh Mehr. (In Persian)
- 10,000 Signatures Against Polygamy (2010). Khabar Online. Retrieved on 30/11/1403. (In Persian)
- What was the story of the "Twin Bills"? (2019). Islamic Revolution Document Center, Retrieved on 11/01/1403. (In Persian)
- Who were involved in the plan to overthrow the system in 1999. (2014). Tasnim News, Retrieved on 06/04/1404. (In Persian)
- Zandi, M. A. (2014). The Third Term of the Islamic Consultative Assembly Elections, Pajooheh Encyclopedia of Baqir al-Olum Research Institute. Retrieved on 23/05/1404. From <http://pajoohe.ir/Product.aspx?ProductID=45593> (In Persian)
- Zolfagharian, F., Taghavi, S. M. A., & Athari, S. H. (2023). The Women's Movement in Iran After the Revolution; From Ideological Demands to Everyday Demands. *Political Science Research Journal*, 3(18), 45-78.
<https://doi.org/10.22034/ipsa.2023.495> (In Persian)